1. प्लेटो (इ.स. पूर्व 427 ते 347)

PAGE NO.:
DATE:

ख्यातनाम ग्रीक तत्ववेत्ता 'प्लेटो' हा सॉक्रेटिसचा शिष्य होय. प्लेटोचा जन्म अथेन्सजवळील एजिना बेटात ख्रिस्त पूर्व 427 साली एका उमराव घराण्यात झाला. प्लेटोचे मूळ नाव 'ॲरिस्टॉक्लीज' होते. परंतु पुढे त्याच्या रुंद छातीमुळे त्याला 'प्लेटो' हे टोपण नाव प्राप्त झाले. प्लेटोच्या लहानपणापासून त्याच्या ठायी राजकीय व्यक्तीची वर्दळ असे. कारण प्लेटोची आई अथेन्स लोकशाही मंडळाच्या एका सभासदाची मुलगी होती.

प्लेटोच्या एकूण 80 वर्षाच्या काळात तो 20 व्या वर्षी सॉक्रेटिसच्या संपर्कात आला. परंतु हा सहवास फक्त 8 वर्षापूरता मर्यादित राहिला. कारण इ.स. पूर्व 398 मध्ये सॉक्रेटिसला शिक्षा / देहदंडाची शिक्षा देण्यात आली. यावेळी प्लेटो 28 वर्षाचा होता.

सॉक्रेटिसच्या मृत्यूनंतर प्लेटोने अथेन्समध्ये न राहता विविध देशांना भेटी दिल्या. जवळ-जवळ 12 वर्षे प्रवास करून प्लेटोने विविध देशांच्या राजकीय परिस्थितीचा व तेथील विचारप्रणालीचा अभ्यास व निरीक्षण केले. या प्रवासामुळे प्लेटोस आपल्या तत्वज्ञान व राजकारण याविषयीच्या ग्रंथलेखनास लागणाऱ्या ज्ञानात, अनुभवात भर घालता आली.

* प्लेटोची ॲकॅडमी -

ख्रिस्तपूर्व 388-87 यावर्षी प्लेटोने अथेन्स येथे ॲकॅडमीची स्थापना केली. प्लेटोच्या मते, 'ज्ञानी मनुष्यच राज्य चालवू शकेल' म्हणून मानवी प्रगतीसाठी तत्ववेत्त्या अधिकाऱ्यांनीच राज्य-कारभार चालविला पाहिजे. प्लेटोची ॲकॅडमी भावी राजकर्ते आणि विधिमंडळात भाग घेणारे सभासद यांना शिक्षण देण्याच्या हेतूने स्थापन झाली होती. तो स्वतः सकाळ, संध्याकाळ त्यामध्ये व्याख्याने देत असे. ॲकॅडमीची कार्ये पाहत असतानाच प्लेटोने तत्वज्ञान, नीती, राजकारण, अध्यात्म इ. विषयक विविध ग्रंथ लिहिले होते. प्लेटोचे महत्वाचे ग्रंथ पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1) दि रिपब्लिक - वयाच्या 40 व्या वर्षी लिहिला.
2) दि पॉलिटिक्स - वयाच्या 60 व्या वर्षी लिहिला.
3) दि लॉज - वयाच्या 80 व्या वर्षी लिहिला.

① दि रिपब्लिक :- प्लेटोचा 'रिपब्लिक' हा ग्रंथ महत्वपूर्ण मानला जातो

Scanned by CamScanner

रिपब्लिक / Concerning Justice.
पॉलिटिक्स / The statesman दि स्टेट्समन

या ग्रंथास 'Concerning Justice' असे संबोधले जाते. तत्कालीन राज्य-पद्धतीतील दोष दाखवून ते कसे घालविता येतील आणि आदर्श राज्य कसे निर्माण करता येईल याबाबत प्लेटोने या ग्रंथात तात्विक भूमिकेतून चर्चा केली आहे. प्लेटोने या ग्रंथात न्याय, समाजरचना, समाजातील तीन वर्ग, आदर्श राज्य, तत्वज्ञ राज्यकर्ते इ. विषयक राजकीय विचार या ग्रंथाद्वारे स्पष्ट केलेले आहेत.

② दि पॉलिटिक्स :-

प्लेटोने आपले राजकीय विचार 'पॉलिटिक्स' या ग्रंथात व्यक्त केलेले आहेत. या संवादाला 'दि स्टेट्समन' असे नाव देखील आहे. प्लेटोने 'स्टेट्समन' मध्ये राजकारण व नीती यांच्या परस्पर संबंधाचे विश्लेषण केले आहे.

③ 'दि लॉज' -

प्लेटोने हा ग्रंथ आपल्या उतार वयात लिहिला. या ग्रंथाचे प्रकाशन त्याच्या मृत्यूनंतर आले. 'रिपब्लिक' हा प्लेटोचा ग्रंथ पूर्णपणे आदर्शवादावर व कल्पनेवर आधारलेला होता. परंतु त्याचा लॉज हा ग्रंथ पूर्णपणे वास्तववादावर आधारलेला दिसतो. आदर्श राज्य प्रत्यक्षात निर्माण होणे कठीण आहे हे उमजल्यामुळे प्लेटोने व्यवहारवादावर भर दिला. नगरराज्याच्या जीवनाच्या सर्व अंगांचे नियमन कोणत्या पद्धतीने करावे हा या ग्रंथाचा मुख्य विषय आहे. आणि जी स्वीकारता येईल आणि पाळता येईल अशी राज्यघटना बनविणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.

* प्लेटोचे समाजविषयक धोरण :-

प्लेटोने समाजव्यवस्थेसंबंधीचे विवेचन 'रिपब्लिक' या ग्रंथात केले आहे. प्लेटोच्या मते समाजात तीन प्रमुख वर्ग कार्य करत असतात ① राज्यकर्त्यांचा वर्ग ② सैनिकांचा वर्ग ③ श्रमिकांचा वर्ग.

प्लेटोच्या मते ज्ञान, शौर्य व श्रम या तीन मूलभूत स्वरूपाच्या मानवी शक्ती आहेत. राज्यकारभार चालविणे, संरक्षण करणे आणि उत्पादन करणे : या तीन कार्यांसाठी अनुक्रमे त्यांची योजना केली पाहिजे. बुद्धी, साहस आणि वासना या तीन मनोवृत्तींच्या प्रधानतेवर समाजातील तीन वर्गांची उत्पत्ती होत असते. प्लेटोच्या मते, वासनाप्रधान लोक उत्पादन कार्य अधिक चांगल्याप्रकारे करू शकतात.

Scanned by CamScanner

साहसप्रधान लोक समाजाचे संरक्षण करू शकतात. तर बुद्धीमान लोक राज्यकारभार उत्तमप्रकारे करू शकतात. अशाप्रकारे प्लेटोने समाजातील तीन वर्गांची निर्मिती सांगून त्यांचे कार्य विशद केले आहे.

वरील तीन वर्गाशिवाय त्याकाळात अथेन्स नगरातील जनतेचा आणखी एक वर्ग होता. हा वर्ग गुलामांचा होता; परंतु प्लेटोने या वर्गाचा उल्लेख केला नाही. त्याकाळात गुलाम व पशू यांना सारखीच वागणूक मिळत असे. जनावरांप्रमाणे गुलामांची बाजारात विक्री होत असे. गुलामांना एकही नागरी हक्क दिला नव्हता. त्यांची नागरिकांत गणना होत नसे. अर्थात प्राचीन काळी गुलामगिरीची प्रथा चालू होती. त्यामुळेच प्लेटोने गुलामांच्या वर्गाकडे दुर्लक्ष केले असावे असे वाटते.

एकंदरीत प्लेटोने ज्ञान, शौर्य व श्रम या मानवी शक्तींच्या आधारे राज्यकर्ते, सैनिक व श्रमिक असे तीन वर्ग पाडून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला कामे वाटून दिलेली दिसतात. असे वाटून दिलेले काम प्रत्येक व्यक्तीने जबाबदारीने पार पाडील अशी प्लेटोची अपेक्षा होती. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपापले नियुक्त काम पार पाडीत राहिली की संपूर्ण समाजव्यवस्था सुव्यवस्थित व आदर्श होईल असे प्लेटोचे मत होते.

प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना (प्लेटोचा न्यायसिद्धांत)

'दि रिपब्लिक' या ग्रंथात प्लेटोने न्यायविषयक विचार मांडले आहेत. प्लेटोने या ग्रंथात पूर्वी प्रचलित असलेल्या विविध न्यायविषयक सिद्धांताचे स्वरूप स्पष्ट करून त्याचे खंडन केले. प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली होती आणि त्याची आदर्श राज्यपद्धतीची कल्पना ही न्यायावर आधारलेली होती. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, संघटन आणि न्याय प्रस्थापित होत असेल तरच आदर्श राज्य निर्माण होऊ शकते असे प्लेटोचे मत होते. प्लेटोने आपल्या न्याय सिद्धांताद्वारे व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून समाजातील इतर व्यक्तींच्या कर्तव्याला हानी न पोहचविता प्रत्येकाने आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे आणि विकास साधला पाहिजे असे सांगितले. प्लेटोच्या मते मनुष्याने न्यायी वर्तन केले असता तो सद्गुणी बनतो आणि असा सद्गुणी लोकांच्या कर्तव्यनिष्ठेतून न्याय निर्माण होतो व समाज आदर्श बनतो.

Scanned by CamScanner

प्लेटोचे न्यायविषयक विचार समजून घेण्यापूर्वी त्याने त्याच्या काळात प्रचलित असलेल्या न्यायसिद्धांताचे खंडन कसे केले हे पाहणे आवश्यक ठरते. प्लेटोच्या काळी न्यायविषयक प्रमुख तीन सिद्धांत प्रचलित होते.

① न्यायाचा परंपरागत सिद्धांत :-

न्यायविषयक परंपरागत सिद्धांत 'सिफालास' व 'पॉलिमारकस' यांनी मांडला. त्याच्यामते सत्य बोलणे, भाषणात सत्यता असणे, ईश्वराचे आणि मनुष्याचे ऋण फेडणे हाच खरा न्याय होय. तसेच मित्राशी मित्रत्वाचे आणि शत्रूशी शत्रूत्वाचे वर्तन करणे म्हणजे न्याय. सत्य बोलणे आणि घेतलेली वस्तू ज्याची त्याला परत देणे म्हणजे न्याय होय. एकंदरीत याद्दीकोनानुसार न्याय ही एक कला असून ती मित्रांना सुख देण्यात व शत्रूंना दुःख देण्यात सामावलेली असते.

प्लेटोने न्यायाच्या परंपरागत सिद्धांताचे खंडन केले. त्याच्या मते, यापरंपरागत न्यायसिद्धांताप्रमाणे न्याय समान तत्त्वावर मिळणार नाही. परंपरावादी दृष्टीकोन मित्र व शत्रू यांना वेगवेगळा न्याय देतो. परंतु समाजात शत्रू कोण आणि मित्र कोण याची पारख करणे कठीण असते तसेच घेतलेली वस्तू ज्याची त्याला परत करणे यास न्याय म्हणता येणार नाही.

उदा. शुद्धीत असताना एखाद्या माणसाने आपल्या मित्राजवळ अपायकारक हत्यार ठेवण्यास दिले आणि नंतर वेडाच्या भरात मित्राजवळ ते परत मागावयास तो आला असताना मित्राने ते हत्यार परत करणे न्यायीपणाचे होणार नाही. परंतु परंपरावादी न्याय सिद्धांताचे मत असे आहे की ते शस्त्र त्याला परत द्यावे. प्लेटोच्या मते, ते शस्त्र त्या वेड्या माणसाला दिले तर त्या शस्त्राने तो अनेकांना ठार करील म्हणून शस्त्र न देणे न्यायीपणाचे ठरेल. स्थळ, काळ, परिस्थिती यानुसार न्यायाची भूमिका बदलावी लागते; परंतु हा सिद्धांत असे बदल मान्य न करता परंपरागत दृष्टीकोन स्वीकारतो. म्हणून हा सिद्धांत निरुपयोगी वाटतो. तसेच न्याय ही कला आहे हे तत्त्व अयोग्य वाटते. उदा. डॉक्टरचे.

अॅरिस्टॉटलने प्लेटोच्या मते न्यायाचा परंपरागत सिद्धांत ठराविक मर्यादेपर्यंतच उपयुक्त असून त्याचा अधिक प्रमाणात स्वीकार करणे अयोग्य व घातक आहे असे मत मांडले.

Scanned by CamScanner

② न्यायाचा क्रांतिकारी सिद्धांत :-

'थ्रॅसिमाकस' यांनी न्यायाचा क्रांतिकारी सिद्धांत मांडला. या सिद्धांताप्रमाणे 'ताकदीवाली व्यक्तीची इच्छा म्हणजे न्याय होय'. समाजातील बलवान व्यक्तीने प्रकट केलेली इच्छा म्हणजे कायदा होय. तोच न्याय होय. 'बळी तो कान पिळी' किंवा 'मात्स्य न्याय' याप्रमाणे शासनकर्त्याची इच्छा किंवा आज्ञा म्हणजे न्याय होय. आज्ञापालन करणे म्हणजे न्याय होय. आज्ञाभंग किंवा कायदाभंग करणे अन्याय होय. जो आज्ञाभंग करेल तो शिक्षा पात्र ठरेल.

प्लेटोने या सिद्धांताचे खंडन करताना असे म्हटले आहे की, बाणात बाणकर्ता (राजा) हा सर्वश्रेष्ठ असतो. त्याने तयार केलेले नियम, कायदे प्रजेस पाळावे लागतात; परंतु राजाचा सर्वच आज्ञा, कायदे न्यायपूर्ण असू शकत नाही. असे कायदे पाळणे व्यक्तीच्या दृष्टीने अन्यायच असतो.

③ न्यायाचा व्यवहारवादी सिद्धांत :-

'ग्लॅकानने' न्यायाचा व्यवहारवादी सिद्धांत मांडला. हा सिद्धांत निसर्गावस्थेचा आधार घेऊन मांडण्यात आला आहे. प्राचीन काळी नैसर्गिक अवस्थेत सशक्त, बलवान लोक बहुसंख्य दुर्बल लोकांवर अन्याय, जुलूम करत असत. त्यामुळे दुर्बल लोकांनी एकत्र येऊन मिनीपोली तसेच अन्याय व जुलूम यापासून सुरक्षा होण्यासाठी परस्परांत एक करार केला. या कायद्याचे पालन करणे म्हणजे न्याय व उल्लंघन करणे म्हणजे अन्याय असा प्रघात पडला.

प्लेटोने ग्लॅकानच्या हा न्यायविषयक व्यवहारवादी सिद्धांत खोडून काढला. त्याच्यामते, या सिद्धांतामुळे न्याय कृत्रिम बनतो. कारण या सिद्धांतानुसार निर्माण होणारे कायदे, नियम दंडशक्तीद्वारे पाळले जात नाहीत. तसेच फक्त करार करून न्यायाची निर्मिती करता येत नाही. तर न्यायाची, कायद्याची निर्मिती परिस्थितीसापेक्ष व नित्योपयुक्त असावी लागते असे प्लेटोचे मत होते.

Scanned by CamScanner

PAGE NO :
DATE :

* प्लेटोची न्यायकल्पना (प्लेटोचा न्यायाचा सिद्धांत)

प्लेटोच्या मते, राज्यात बुद्धी, साहस, वासना या मानवी शक्तीवर आधारीत राज्यकर्ते, सैनिक व कामिक असे तीन वर्ग असतात. वासनाप्रधान लोक उत्पादन कार्य चांगल्याप्रकारे करू शकतात. साहसी हलीची माणसे राज्याचे रक्षण करू शकतात तर बुद्धिप्रधान माणसे राज्यकारभार उत्तमप्रकारे पाहू शकतात. या वर्गांनी आपापली कामे प्रामाणिकपणे पार पाडली पाहिजेत म्हणजे राज्यात न्यायाची निर्मिती आपोआपच होऊ शकते. प्रत्येकाने आपले कर्तव्य पार पाडताना इतरांच्या कर्तव्यावर दडपण आणू नये. तसेच इतरांच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये.

प्लेटोच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीने आपले कार्य अधिक जबाबदारीने जाणिवेने पार पाडले तरच न्यायी समाज निर्माण होईल.

थोडक्यात समाजातील / राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या वाट्याला आलेले कार्य प्रामाणिकपणे पार पाडत असताना इतर व्यक्तींच्या कार्यात हस्तक्षेप न करता आपले कार्य कर्तव्यतत्परतेने करणे म्हणजे न्याय असे प्लेटो म्हणतो.

* प्लेटोच्या न्यायविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये :-

① प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली आहे. त्याने व्यक्तीच्या नैतिक कर्तव्यावर भर दिला. त्यामुळे प्लेटोची न्यायाची कल्पना कायद्यापासून भिन्न असलेली दिसते.

② प्लेटोने न्यायाचा संबंध आत्म्याशी जोडला. व्यक्तीच्या भावनेचा (आत्म्याचा) आविष्कार म्हणजे न्याय होय. मनुष्यात वासना, साहस व बुद्धी या तीन मूलभूत प्रवृत्ती असतात. या प्रवृत्तीमधूनच उत्पादक, सैनिक व राज्यकर्ते असे तीन वर्ग निर्माण होतात.

③ प्रत्येक व्यक्तीने तिला नेमून दिलेले काम पूर्ण केले पाहिजे. त्याच बरोबर इतरांच्या कामात हस्तक्षेप किंवा ढवळाढवळ करण्याचा हक्क व्यक्तीला नाही.

④ राज्य म्हणजे व्यक्तीचे अजस्र महान स्वरूप होय. समाजातील सर्व व्यक्तींनी / वर्गांनी आपापले कार्य कर्तव्यबुद्धीने पार पाडले तर समाजात न्याय आपोआपच निर्माण होईल.

⑤ प्लेटोला सामाजिक न्याय अभिप्रेत होता. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने आपापल्या वाट्याला आलेले काम स्वइच्छेने व समाधानाने पार पाडले तर आपोआपच

Scanned by CamScanner

सामाजिक न्याय प्रस्थापित होतो.

* **ग्रीनच्या न्यायसिद्धांताचे टिकात्मक परिक्षण :-**

① ग्रीनने आपला न्यायसिद्धांत मानवी भावना आणि प्रवृत्ती या-आधारे मांडला आहे. त्यामुळे ग्रीनची विचारसरणी कायद्यापासून अलिप्त झालेली दिसते. म्हणूनच ग्रीनच्या न्यायविषयक विचारांना 'सिद्धांत' असे म्हणता येणार नाही.

② ग्रीनचे न्यायविषयक विचार स्थिर स्वरूपाचे वाटत नाहीत. कारण साहस, बुद्धी, वासना अशा भावनांवर न्यायविषयक कल्पना आधारलेल्या आहेत. परंतु परिस्थितीनुसार व्यक्ती आपली भावना बदलू शकते. त्यामुळे न्यायात बदल होऊ शकतो व ही कल्पना अपूर्ण वाटते.

③ ग्रीनने आपल्या न्यायसिद्धांतात व्यक्तीच्या अधिकारापेक्षा, स्वातंत्र्यापेक्षा कर्तव्यावर अधिक भर दिल्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य व व्यक्तीविकास यांना हा सिद्धांत मारक ठरला.

④ ग्रीनने मांडलेला न्यायसिद्धांत निष्क्रिय स्वरूपाचा आहे. वास्तविक व्यक्ती अधिकारांसाठी संघर्ष करू शकते परंतु ग्रीनने न्यायाला इतके आत्मसंतुष्ट बनविले आहे की सामाजिक विकासाच्यादृष्टीने त्याचा सिद्धांत निष्क्रिय ठरतो.

⑤ ग्रीनने बुद्धिवादी राजकर्त्यांना अधिक महत्व दिले आहे. ग्रीनने तीन वर्गांवर आधारित न्याय सिद्धांत मांडला परंतु त्याकाळात असणाऱ्या गुलामांच्या वर्गाला आपल्या न्यायविषयक विचारात कोठेही स्थान देत नाही. त्यामुळे समाज न्यायी बनू शकत नाही.

एकंदरीत ग्रीनचा न्यायविषयकसिद्धांत भावनेवर, प्रवृत्तीवर आधारलेला असल्यामुळे तो वास्तववाद व कायदा यापासून पूर्णपणे दुरावलेला दिसतो. केवळ विशिष्ट कार्यपूर्ती मांडलेला ग्रीनचा हा सिद्धांत नैतिक, तात्विक व काल्पनिक स्वरूपाचा वाटतो. समान न्याय, समान कायदा, कायद्याची वास्तववादी दृष्टीकोन इ. गोष्टींची कमतरता ग्रीनच्या न्यायसिद्धांत आढळून येते.

अशा त्रुटींनी ग्रीनच्या न्यायविचारांवर टिका होत असली तरी ग्रीनने न्यायाला कायद्याच्या मर्यादेतून सोडून नैतिकतेचे अधिष्ठान दिलेले आहे. त्याने कायद्याचे राज्य निर्माण करण्याऐवजी न्यायाचे

Scanned by CamScanner

राज्य निर्माण करण्याचे ध्येय मानून सामाजिक न्यायाचे महत्व विशद केले. त्यामुळे प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना अत्यंत प्रेरक व नैतिकदृष्ट्या समर्थनीय होती हे मान्य करावे लागते.

* प्लेटोचा साम्यवाद →

प्लेटोने आपल्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात साम्यवादविषयक विचार मांडले आहेत. केवळ शिक्षणाने आदर्श राज्य व तत्वज्ञ राजा निर्माण होईल असे प्लेटोला वाटत नव्हते. म्हणून त्याने आदर्श राज्यासाठी व आदर्श राज्यकर्त्यासाठी साम्यवादी संकल्पना मांडली. प्लेटोने साम्यवादास मध्यात्मिक व नैतिक अधिष्ठान दिले. मनाची शुद्धता व कर्तव्यप्रधानता यावर प्लेटोचा साम्यवाद आधारलेला होता. हा साम्यवाद मांडताना प्लेटोने समाजातील बुद्धी व साहस असणाऱ्या वर्गाचा विचार केला. वासनेवर आधारित उत्पादकांच्या व गुलामांच्या वर्गासाठी प्लेटोने साम्यवाद सांगितलेला नाही. केवळ राज्यकर्त्यांचा व सैनिकांचा वर्ग नजरेसमोर ठेवून प्लेटोने आपला साम्यवाद स्पष्ट केला आहे. प्लेटोने साम्यवाद सांगताना त्याचे दोन विभागात विभाजन केले आहे
① संपत्तीचा साम्यवाद ② स्त्रियांचा साम्यवाद

* संपत्तीचा साम्यवाद →

राजकीय व आर्थिक सत्ता एकत्र आल्या म्हणजे राज्याच्या नाशाला सुरुवात होते. आदर्श राज्यासाठी आदर्श राज्यकर्त्यांची गरज असते; म्हणून प्लेटो सैनिक व शासक यांना संपत्तीपासून वेगळे करून ठेवतो कारण यांच्यांना आपल्या मार्गापासून भ्रष्ट करणारे संपत्ती हे फार मोठे आकर्षण असून त्यामुळे राज्यकर्ता भ्रष्ट होऊ शकतो असे प्लेटोला वाटते. म्हणून प्लेटोने आर्थिक सत्ता शासनापासून वेगळी केली आहे. प्लेटोच्या मते, राज्यकर्ते श्रीमंत असणार नाहीत व दरिद्रीही असणार नाहीत. त्यांनी जीवनास आवश्यक असणाऱ्या संपत्तीपेक्षा जास्त संपत्ती बाळगू नये. राज्यकर्त्यांना घर, जमीन इ. संपत्ती असणार नाही. त्यांच्या राहण्याची व खाण्याची व्यवस्था, रामसंस्थेमार्फत केली जाईल. राज्यकर्त्यांनी सामूहिक जीवन जगावे. स्वहितापेक्षा सामूहिक हित / समाजहित महत्वाचे मानून निःपक्षपाती राज्यकारभार करावा. शासनावर संपत्तीचा प्रभाव आणि त्यामुळे भ्रष्ट होणारे राज्यकर्ते हे पाहून ते दूर करण्यासाठी प्लेटो

संपत्तीचा साम्यवाद सांगितलेला आहे.

ii) स्त्रियांचा साम्यवाद :-

प्लेटोने संपत्तीबरोबर स्त्रियांचा साम्यवाद मांडला. संपत्तीच्या मोहापेक्षा स्त्री, कुटुंब आणि मुले यांचा मोह सर्वांनाच असतो. राज्यकर्ते ही त्याला अपवाद असू शकणार नाहीत. विवाह केल्यामुळे कुटुंब, स्त्री व मुले यांच्या हितासाठी व सुखासाठी राज्यकर्त्यांना संपत्तीचा मोह वाटतो आणि हा मोह पूर्ण करण्यासाठी तो अनैतिक व भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब करतो. आपल्या कुटुंबाच्या सुखासाठी व स्वार्थासाठी सर्व प्रजा व समाज यांचे हित तो धोक्यात आणू शकतो म्हणूनच राज्यकर्त्यांनी विवाहापासून दूर राहावे असे प्लेटोला वाटते.

प्लेटोच्या मते, समाजात स्त्रियांची संख्या अर्धी असते. तेव्हा स्त्रियांना राज्यकारभारात सहभाग घेण्याची संधी द्यावी. स्त्रियांच्या राज्यकारभारातील सहभाग नाकारणे म्हणजे राज्याची अर्धी शक्ती नष्ट करण्यासारखे आहे. प्लेटोच्या मते, राज्यातील निरोगी, सुदृढ, हुशार, स्त्री-पुरुषांना प्रजोत्पादनाची संधी द्यावी. अशा स्त्री-पुरुषांना एकत्रित राहण्यामुळे निर्माण होणारी संतती उत्तम प्रतीची असेल. या संततीच्या पालन-पोषणाची जबाबदारी राज्यावर असावी. त्यामुळे चांगला समाज निर्माण होईल असे प्लेटोला वाटते.

टिका →

① प्लेटोने केवळ समाजातील बुद्धी व साहस यावर आधारलेल्या लोकांच्यासाठी साम्यवाद मांडला. त्याकाळी मोठ्या प्रमाणावर असणाऱ्या श्रमिकांच्या व गुलामांच्या वर्गासाठी त्याने साम्यवाद मांडलेला नाही.

② प्लेटोच्या साम्यवादी सिद्धांतानुसार निर्माण होणारा तत्वज्ञ राजा प्रत्यक्षात येऊ शकत नाही. कारण स्त्री-संपत्ती या मानवाच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती असल्यामुळे राज्यकर्ते त्यापासून अलिप्त राहू शकणार नाहीत.

③ प्लेटोने सांगितल्याप्रमाणे प्रजोत्पादनाची पद्धती अयोग्य स्वरूपाची वाटते. कारण समाजातील निवडक हुशार-स्त्री पुरुषांच्या मिलनातून प्रजोत्पादित होणारी मुले ही सामाजिक नैतिकतेचा विचार करता योग्य वाटत नाहीत तसेच समाजाने नेहमीच अनाथ संततीचा विरोध / तिरस्कार केला आहे.

Scanned by CamScanner

PAGE NO :
DATE :

(4) प्लेटोचा साम्यवाद व्यक्तीस्वातंत्र्याला मारक ठरतो कारण प्लेटोने राज्यास आदर्श मानून व्यक्तीला गौण मानले आहे.
(5) स्वतः प्लेटोने 'रिपब्लिक' या ग्रंथात मांडलेला विचार पुढे 'दि लॉज' या ग्रंथा वास्तववादी ग्रंथात प्रत्यक्षात येणे कठीण आहे असे मानले आहे.
(6) ॲरिस्टॉटलच्या मते, कुटुंबसंस्था ही राज्याची छोटी प्रतिकृती होय असते. पण प्लेटोने आपला साम्यवाद मांडताना विवाहसंस्था व कुटुंबसंस्था या समाजाच्या मूलभूत संस्था उद्ध्वस्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

* प्लेटोची आदर्श राज्याची संकल्पना स्पष्ट करा

प्लेटोने आपल्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात आदर्श राज्याची कल्पना विशद केली आहे. प्लेटोची न्यायाची कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली होती आणि त्याची आदर्श राज्यपद्धतीची कल्पना न्यायावर आधारलेली होती. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, संघटन आणि न्याय प्रस्थापित होत असेल तोच आदर्श राज्य निर्माण होऊ शकते असे त्याचे मत होते. प्लेटोच्या मते, 'राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विशाल स्वरूप होय'. समाजात राज्यकर्ते, सैनिक व उत्पादक हे तीन वर्ग असतात. या तीन वर्गांमधून राज्याची निर्मिती होते. त्यांच्याआधारेच राज्याचे संरक्षण व संवर्धन होत असते. आदर्श नागरिक निर्माण करणे हे राज्याचे मुख्यकार्य आहे. राज्यातील सर्व व्यक्ती आदर्श बनतील आणि आपल्या वाट्याला आलेले काम इतरांच्या कामात हस्तक्षेप न करता प्रामाणिकपणे पार पाडतील तेव्हाच राज्यात खऱ्या अर्थाने न्याय प्रस्थापित होईल. कारण न्यायाचे प्रतिक म्हणजे आदर्श राज्य होय.

प्लेटोच्या काळात ग्रीक नगरराज्यात सर्वत्र अराजकता पसरली होती. तेव्हा व्यक्तीला चांगले व सुखी जीवन जगता यावे तसेच ग्रीक नगर-राज्यातील दोष नाहीसे करण्यासाठी ती राजे आदर्श बनविली पाहिजेत. या हेतूने प्लेटोने आदर्श राज्याची कल्पना मांडली. प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या कल्पनेत प्रामुख्याने पुढील गोष्टींचा अंतर्भाव / समावेश होतो.

(1) तत्वज्ञ राजा :-

प्लेटोने आदर्श राज्यासाठी तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांची संकल्पना मांडली आहे. राज्यात फक्त काही लोक बुद्धीमान असतात. त्यांच्या बुद्धीचा वापर करून ग्रीक नगरराज्यातील वाईट गोष्टींचे निराकरण प्लेटोला करावयाचे होते. म्हणून तो असे म्हणतो की, 'जोपर्यंत तत्वज्ञ राजे बनत

Scanned by CamScanner

नाहीत. लोकसंख्या नगरराज्ये दोषमुक्त होणार नाहीत. तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या अंगी पुढील गुण असावेत असे प्लेटो म्हणतो.
① तत्वज्ञ राज्यकर्ता सुदृढ, बुद्धीमान असावा ② राज्यकर्त्यांने नैतिक, आध्यात्मिक, तात्विक दृष्टीकोनातून शिक्षण घेतले पाहिजे. ③ राज्यकर्त्यांनी संपत्ती, कुटुंब, स्त्री यापासून दूर राहून सामूहिक जीवन जगावे. ④ बाजारपेठ कारभाराचे बंधन असू नये. तो कारभारापेक्षा श्रेष्ठ असला पाहिजे ⑤ तो न्यायप्रिय असला पाहीजे इ.
② आदर्श नागरिक :-
प्लेटोच्या मते, नगरराज्यात नागरिकांची संख्या ~~5040~~ 5040 इतकी असावी. हे सर्व नागरिक सुजाण, सुसंस्कृत असावेत. म्हणजे आदर्श राज्य निर्माण होईल. कारण 'जसे नागरिक तसे नगरराज्य' त्यामुळे नागरिकांच्या शिक्षण व आरोग्याची गरज राज्याने पूर्ण करावयात असे प्लेटो सूचवितो.
③ न्याय -
प्लेटोच्या मते; न्यायाचे प्रतिक म्हणजे आदर्श राज्य होय. आत्म्यामुळे जसे शरीराला पूर्णत्व प्राप्त होते. तसे न्यायाने राज्याला पूर्णत्व येते. न्याय हा राज्याचा प्राण होय. समाजातील तीनही वर्गांनी परस्परांच्या कार्यात हस्तक्षेप न करता आपली कर्ये पार पाडणे म्हणजे न्याय. न्यायामुळे समाजातील संघर्ष नाहीसा होतो आणि राज्यात एकता व सुख निर्माण होऊ शकते.
④ राज्यनियोजित शिक्षणपद्धती :-
तत्वज्ञ राज्यकर्ते, संरक्षक अधिकारी निर्माण करण्यासाठी प्लेटोने आदर्श शिक्षणपद्धती सुचविली आहे, आणि ही शिक्षणपद्धती राज्याच्या नियंत्रणाखाली असावी असे प्लेटो सुचवितो. शिक्षणामुळे प्रत्येक व्यक्ती समाजहिताच्या दृष्टीने कार्य करते. सामूहिकच न्याय आदर्श व कल्याणकारी बनतो.
⑤ कर्मसिद्धांताचा अवलंब →
प्लेटोच्या मते, आदर्श राज्यात कर्तव्यकर्म सिद्धांताचा अवलंब केला पाहिजे. प्लेटोच्या मते, कर्मसिद्धांत म्हणजे 'प्रत्येक व्यक्तीने आयुष्यभर नेमून दिलेले काम प्रामाणिकपणे पार पाडत असताना इतरांच्या कामात हस्तक्षेप न करणे तसच आदर्श राज्य प्रस्थापित होईल.

Scanned by CamScanner

⑥ साम्यवाद :-

प्लेटोने आदर्श राज्याच्या तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांसाठी साम्यवाद सांगितला आहे. संपत्ती, स्त्री, कुटुंब यापासून अलिप्त राहून राजाने सामूहिक जीवन जगावे आणि समाजहित डोळ्यासमोर ठेवून राज्यकारभार करावा असे प्लेटोचे मत होते.

⑦ स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा :-

प्लेटोने आदर्श राज्यात स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समान दर्जा व स्थान देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. प्लेटोच्या मते, राज्यात स्त्रियांची संख्या अर्धी असते. त्यामुळे आदर्श राज्य निर्माण करावयाचे असेल तर स्त्रियांना राज्यकारभारात भाग घेऊ द्यावा. पुरुषांबरोबर स्त्रियांना समान भूमिकेतून शिक्षण द्यावे व त्याच्या शक्तीचा, सामर्थ्याचा उपयोग राज्यासाठी करून घ्यावा. कारण स्त्रियांना राज्यकारभारात सहभागी करून न घेणे म्हणजे राज्याची अर्धी शक्ती वाया घालविणे.

⑧ निरंकुश / अमर्याद सत्तेचे राज्य :-

प्लेटोच्या मते, आदर्श राज्यात निरंकुश, अमर्याद सत्ता तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांकडे सोपवावी. त्यांच्यावर कोणत्याही प्रकारचे नियंत्रण किंवा दडपण असू नये. तत्वज्ञ राज्यकर्ते निरंकुश सत्तेचा गैरवापर करू शकत नाहीत. कारण ते बुद्धीमान, संयमी, विवेकी असतात; आणि त्यामुळे सत्तेचा वापर ते योग्यप्रकारे करू शकतात.

⑨ साहित्य, कला, वाङ्मय यावर नियंत्रण -

राज्यसंस्थेने साहित्य, कला, वाङ्मय इ. वर नियंत्रण ठेवावे. म्हणजे तरुणांच्या मनावर वाईट साहित्याचा परिणाम होणार नाही. साहित्य, वाङ्मय इ. च्या प्रकाशनापूर्वी ते चांगले-वाईट ठरविण्याची जबाबदारी / अधिकार राज्यकर्त्यांकडे असावा. कारण उत्तम साहित्य व वाङ्मयामुळे तरुणांच्या मानसिक व बौद्धिक विकास होत असतो.

⑩ कुटुंबसंस्था व खाजगी मालमत्ता यांना आदर्श राज्यात महत्व नसते :-

प्लेटोच्या मते, राज्यकर्ते व संरक्षक अधिकारी यांनी संपत्ती व कुटुंब यापासून अलिप्त रहावे कारण त्यामुळे ते भ्रष्ट होऊ शकतात. म्हणून राज्यकर्त्यांनी विवाह, कुटुंब या गोष्टींचा त्याग करावा म्हणजे आदर्श राज्य निर्माण होईल. म्हणूनच प्लेटोने कुटुंबसंस्था व संपत्ती यांना आदर्श राज्यात स्थान दिले नाही.

Scanned by CamScanner

PAGE NO :
DATE :

* प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या विचारांवरील टिका :-

① प्लेटोची आदर्श राज्याची कल्पना तात्विक व अवास्तव वाटते. कारण प्रत्यक्षात तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण करणे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे कठीण आहे. हे प्लेटोलाही मान्य होते. 'दि लॉज' या ग्रंथात त्याने आदर्श राज्याच्या निर्मितीमधील अडचणींचा विचार केला होता. संपत्ती व स्त्रीया यापासून राज्यकर्ते अलग राहणे कठीण आहे. त्यामुळे तत्वज्ञ राज्यकर्ता निर्माण होऊच शकत नाही.

② प्लेटोने आदर्श राज्यपद्धतीत उत्पादकवर्गाचा समावेश केला नाही. राज्यकर्ते व संरक्षक या दोन वर्गापुरतीच आदर्श राज्याची कल्पना मांडली. त्यामुळे संपूर्ण राज्याला ही पद्धत लागू पडत नाही.

③ प्लेटोने आदर्श राज्यात गुलामांचा विचार केलेला नाही. गुलामगिरी-च्या संदर्भात काहीही उपाय सुचविले नाहीत.

④ आदर्श राज्यातील शिक्षणव्यवस्था ही राज्यकर्ते व सैनिक यादोन वर्गांसाठी होती. त्याने शेतकी वर्गाला शिक्षणापासून वंचित ठेवले आहे.

⑤ प्लेटोची आदर्श राज्याची कल्पना व्यक्तिस्वातंत्र्याला मारक ठरते. कारण आदर्श राज्यात व्यक्तीला गौण स्थान देऊन राज्याला आदर्श मानण्यात प्लेटोने फार मोठी चूक केली आहे.

⑥ प्लेटो आदर्श राज्यात कायद्यापेक्षा व्यवहाराला अधिक महत्व देताना दिसतो. कायद्यापेक्षा तत्वज्ञ-राज्यकर्ता श्रेष्ठ मानला असल्यामुळे कायद्याचे आदर्श राज्य निर्माण होऊ शकत नाही.

अशाप्रकारे प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या विचारांवर टिका करण्यात आली असली तरी शिक्षणव्यवस्था, सामाजिक न्याय, स्त्रियांचे स्थान, न्याय-शिक्षण इ. बाबत त्याच्या वास्तववादी व उपयुक्त विचारांचे महत्व कुणालाही नाकारता येणार नाही. जरी हे प्रत्यक्षात अमलात आणणे थोडे कठीण काम आहे. परंतु हे विचार काल्पनिक नाहीत हे मान्यच करावे लागते. सुमारे 2300 वर्षांपूर्वी मांडलेले प्लेटोचे विचार आधुनिक काळात मान्यच मानले जातात.

Scanned by CamScanner

PAGE NO :
DATE :

* प्लेटोचा तत्वज्ञ राज्यकर्ता -

प्लेटोने 'रिपब्लिक' या ग्रंथाच्या पाचव्या व सहाव्या पुस्तकात तत्वज्ञ राज्यकर्त्यासंबंधी विवेचन केलेले आहेत. प्लेटोला आदर्श राज्यनिर्मितीसाठी आदर्श असे राज्यकर्ते निर्माण करावयाचे होते. प्लेटोच्या मते, वाचाल फार थोडे लोक बुद्धीमान, कार्यक्षम असतात. त्यांच्या ज्ञानाचा, बुद्धीचा वापर करून ग्रीक नगरराज्यातील दोष नाहीसे करून अथेन्सची विस्कटलेली घडी पुन्हा बसविण्याचा प्रयत्न करावा त्याचा उद्देश होता. यासाठी त्याने तत्वज्ञ / आदर्श राज्यकर्त्याची कल्पना मांडली.

प्लेटोच्या मते आदर्श राज्यकर्त्यांच्या अंगी पुढील गुण असावेत.

1. तत्वज्ञ राज्यकर्ता हा सद्गुणी व बुद्धीमान असावा.
2. राज्यकर्त्याला नैतिक, अध्यात्मिक व तात्विक दृष्टिकोनातून शिक्षण दिले पाहिजे.
3. राज्यकर्ते सद्गुणी असले पाहिजेत. सत्य-सुसंस्कार यांच्याने ते परिपूर्ण पाहिजेत.
4. राज्यकर्ते कपटी, क्रिया, कुटुंब यापासून अलिप्त असले पाहिजेत.
5. निःस्वार्थी, कर्तव्यदक्ष, प्रजाहितदक्ष हे गुण तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या अंगी असावेत.
6. त्याने सामूहिक जीवन जगावे आणि समाजहित साधावे.
7. समाज नियंत्रित करण्याची शक्ती त्याचे ठिकाणी असावी.
8. राज्यकर्ता हा ध्येयवादी, दृढ, निस्वार्थ वृत्तीचा असावा.
9. राज्यकर्ता हा निर्भीड, व्यवहारी, मुत्सद्दी व संयमी असला पाहिजे.
10. राजाचे कार्यक्षेत्र बंधन ठरू नये. तो कार्यक्षमतेसाठी श्रेष्ठ असला पाहिजे. तो न्यायप्रिय असला पाहिजे.

अशाप्रकारे प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्याच्या अंगी कोणते गुण असावेत हे सांगून जोपर्यंत तत्वज्ञ राजे बनत नाहीत, तोपर्यंत नगरराज्ये दोषमुक्त होऊ शकणार नाहीत असे प्रतिपादन केले.

प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्याची राज्यकारभारातील भूमिका किती श्रेष्ठ प्रतीची व आवश्यक आहे हे पटवून देण्यासाठी जहाजाच्या कप्तानाचे उदाहरण घेतले आहे. त्याचप्रमाणे जर अयोग्य, अपात्र अशा समाजातील वर्गाकडे सत्ता गेली तर नगरराज्ये दोषमुक्त होणार नाहीत असे प्लेटोचे मत होते.

प्लेटोने बुद्धीमान तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण व्हावेत म्हणून शिक्षण योजना मांडली होती. राज्यकर्त्यांकडून वयाच्या पस्तीस वर्षापर्यंत शिक्षण घेऊन ज्ञान संपादन करावे आणि नंतर व्यवहारज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी पाच-दहा वर्षे सेवा करावी असे सूचविले

Scanned by CamScanner

प्लेटो तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या वर्तनाबाबत आचारसंहिता सांगताना दिसतो. ती पुढीलप्रमाणे.

① तत्वज्ञ राज्यकर्त्याने राज्यात न्याय प्रस्थापित होईल अशाप्रकारे प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या कुवतीनुसार काम द्यावे.

② राज्यातील शिक्षणपद्धतीवर नियंत्रण ठेवून त्याचे संचालन करावे.

③ नगरराज्याची लोकसंख्या मर्यादित असावी याद्वारे त्याने लक्ष ठेवावे.

④ खानगी संपत्तीवर योग्य प्रमाणात मर्यादा घालून व्यक्तीला अधिक श्रीमंत किंवा अधिक दरिद्री बनू देऊ नये इ.

* तत्वज्ञ राज्यकर्ता या संकल्पनेवरील टिका

① तत्वज्ञ राज्यकर्ता ही प्लेटोची कल्पना प्रत्यक्षात येणे कठीण होते. कारण प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्याच्या पात्रतेच्या ज्या अटी सांगितल्या त्या प्रत्यक्षात अनुसरल्या जाणे अशक्य ठरते.
उदा. संपत्ती व स्त्रियांचा साम्यवाद.

② 'तत्वज्ञ राज्यकर्त्याकडे प्लेटो अमर्यादित, निरंकुश सत्ता देऊ इच्छितो. त्याद्वारे तो एकप्रकारे एकतंत्री हुकुमशाही पद्धतीला चालना देताना दिसतो.

③ 'तत्वज्ञ राज्यकर्ता' ही संकल्पना आदर्श राज्यनिर्मितीच्या उद्देशाने मांडली होती. परंतु आदर्श राज्य ही एक त्याची कल्पना होती ती प्रत्यक्षात येणे कठीण आहे हे प्लेटोने ओळखले होते.

④ 'तत्वज्ञ राज्यकर्ता' ही कल्पना केवळ दोन वर्गापुरतीच होती. उत्पादक वर्गातील लोकांना तत्वज्ञ राज्यकर्ता होता येत नव्हते. त्यामुळे प्लेटोची ही कल्पना एकांगी व अपूर्ण वाटते इ.

वरीलप्रमाणे प्लेटोच्या तत्वज्ञ राज्यकर्ता या संकल्पनेवर टिका केली जात असल्याने त्याची 'तत्वज्ञ राज्यकर्ता' निर्माण करण्याची कल्पना किती उच्च प्रतीची चण अवघड स्वरूपाची होती हे समजून येते.

* ~~प्लेटोचे~~

Scanned by CamScanner

PAGE NO :
DATE :

* प्लेटोचे उप-आदर्श राज्य :-

प्लेटोने आपल्या 'दि रिपब्लिक' या ग्रंथात आदर्श राज्याविषयी मांडलेले विचार प्रत्यक्षात येणे कठीण आहे हे ओळखून 'दि लॉज' या ग्रंथात आदर्श राज्याच्या निर्मितीतील अडचणी स्पष्ट करून उप-आदर्श राज्याची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. प्लेटोने उप-आदर्श राज्याची वैशिष्ट्ये सांगताना आपल्या आदर्श राज्यातील काही भाग त्यामध्ये घेतला जो व्यक्तिगत भाग होता तो वगळला व राजेशाही व महाजनशाही यातील चांगल्या गोष्टींचा समावेश करून उप-आदर्श राज्याची संकल्पना मांडली. या मिश्र राज्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे.

① भौगोलिक परिस्थिती व लोकसंख्या -

प्लेटोच्या मते, राज्याची भूमी ही समुद्रकिनाऱ्या व परकीय आक्रमणापासून दूर असावी म्हणजे परकीय आक्रमणाचा धोका राहत नाही. राज्याच्या भूमीचे सर्वांना समान वाटप करून द्यावे. त्यातून येणारे उत्पन्न सामूहिक किंवा एकत्रित जमा करून नंतर त्याची समान वाटणी करावी. जमिनीची मालकी वंशपरंपरेने देण्यात / चालवण्यात यावी. राज्याची लोकसंख्या 5040 असावी

② मिश्र शासनपद्धती -

प्लेटोने राजेशाही व लोकशाही यातील तत्वे घेऊन मिश्रशासनपद्धतीविषयक विचार मांडले आहेत. अशा मिश्र राज्यात शहाण्या लोकांच्याकडे राज्यकारभार असावा. राजेशाहीतील शहाणपण व लोकशाहीतील स्वातंत्र्य यांचा समन्वय साधून मिश्र राज्य बनवावे असे प्लेटोचे मत होते.

③ प्रशासकीय व्यवस्था -

सर्व नागरिकांची मिळून सर्वसाधारण सभिती असावी. तसेच एक प्रशासकीय समिती असून या समितीत 360 सदस्य असावेत आणि सल्लागार समितीत 37 सदस्य असावेत. हे सदस्य वयस्कर व अनुभवी असावेत.

④ अतिरिक्त कार्यकारी मंडळ -

संपूर्ण राज्यकारभार आणि प्रशासकीय समित्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 10 लोकांचे अतिरिक्त मंडळ निर्माण

Scanned by CamScanner

PAGE NO.:
DATE:

करावे. आदर्श राज्याच्या कारकाराची पूर्ण जबाबदारी या मंत्रिमंडळ कार्यकारी मंडळावर असावी.

⑤ आर्थिक व्यवस्था :-

प्लेटोने मिश्र राज्यात ~~संपत्ती~~ खाजगी संपत्ती ठेवता येईल असे सांगितले. संपत्तीवरून समाजात मर्यादित संपत्ती, उच्च संपत्ती, मध्यम संपत्ती व चौथर संपत्ती असे चार वर्ग असावेत. या वर्गावर राज्याने नियंत्रण ठेवून आर्थिक समता प्रस्थापित करावी.

⑥ कायद्याचे राज्य -

प्लेटोच्या मते, उपआदर्श राज्यात कायदा सर्वश्रेष्ठ असावा. शासनकर्ता व नागरिक यांच्यावर कायद्याचे बंधन असावे. समाजहिताविरुद्ध कृती करणाऱ्या लोकांना शिक्षा करण्यात यावी.

⑦ धर्मस्वातंत्र्य -

प्लेटोने उपआदर्श राज्यात धार्मिक स्वातंत्र्याला महत्व दिले आहे. धर्म ही बाब स्वतंत्र न ठेवता त्यावर राज्याचे नियंत्रण असावे.

⑧ शिक्षण -

प्लेटोने स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान शिक्षणाला प्राधान्य दिले. शिक्षणाद्वारे सुजाण, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण होतात. तसेच शिक्षण व्यवस्थेतील साहित्य, कला, वाङ्मय इ. वर राज्याचे नियंत्रण असावे.

⑨ न्यायव्यवस्था -

प्लेटोने न्यायव्यवस्थेचे चार प्रकार पाडले आहेत. कनिष्ठ, मध्यम, श्रेष्ठ व अंतिम. या न्यायालयामार्फत समाजातील तंटे, झगडे मिटविले जातील असे प्लेटो सूचवितो.

प्लेटोच्या आदर्श राज्याच्या विचारापेक्षा उप-आदर्श राज्यातील विचार वास्तववादी वाटतात.

Scanned by CamScanner

"रिपब्लिक हा केवळ राजकीय ग्रंथ नाही, तर शिक्षणशास्त्रावरील एक सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ आ
— रूसो

PAGE NO.:
DATE:

* प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार :-

प्लेटोने 'रिपब्लिक' या ग्रंथाच्या सातव्या पुस्तकात शिक्षणविषयक विचार व्यक्त केलेले आहेत. रूसोने तर या ग्रंथा-बद्दल असे म्हटले आहे की, 'रिपब्लिक हा केवळ राजकीय ग्रंथ नाही, तर शिक्षणशास्त्रावरील एक सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ आहे.' शिक्षणामुळे व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची खरी जाणीव होऊन आदर्श राज्याची स्थापना करणे शक्य होईल अशी प्लेटोची धारणा होती.

प्लेटोने अथेन्स व स्पार्टा यांच्यातील असणाऱ्या अनुक्रमे खाजगी व व्यक्तिगत आणि समाजाभिमुख शिक्षणपद्धतीचा समन्वय साधून आपले सामाजिक विचार मांडले. प्लेटोने केवळ शिक्षणविषयक विचार न मांडता प्रत्य-क्षात अथेन्स येथे अॅकॅडमी स्थापन केली होती.

* शिक्षणाचा उद्देश :-

प्लेटोच्या मते, शिक्षणाने व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची जाणीव होते आणि ती व्यक्ती जबाबदारीने आपले कर्तव्य पार पाडते. शिक्षणाचे मुख्य कार्य म्हणजे मनुष्याच्या अंगी असणाऱ्या सुप्त गुणांचा विकास करून त्यांना खतपाणी करणे होय. शिक्षणाद्वारे मनुष्याची बुद्धी जागृत होऊन त्याला आदर्श जीवन जगता येईलसारखी परिस्थिती निर्माण करता येते. व्यक्तीला आदर्श जीवनाची दिशा दाखविण्याचे कार्य शिक्षणच करत असते. आदर्श राज्य निर्माण करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षणच होय असे प्लेटोचे मत होते. 'सद्गुण म्हणजे ज्ञान' हे सॉक्रेटिसचे तत्त्व प्लेटोने मान्य केले होते.

* प्लेटोने शिक्षणाचे तीन उद्देश सांगितले

① शिक्षणामुळे समाजातील निरनिराळ्या वर्गात कर्तव्याची जाणीव होते. प्लेटोच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी समाजातील ठराविक विशिष्ट काम करण्याची पात्रता असली पाहिजे. अशी पात्रता शिक्षणाद्वारे व्यक्तीला प्राप्त करून घेता येते.

② शिक्षणामुळे प्रत्येक व्यक्तीमध्ये समाजहिताची व निःस्वार्थीपणाची भावना निर्माण होऊ शकते.

③ शिक्षणामुळे व्यक्तीला आपला बौद्धिक विकास साधता येतो. शिक्षणामुळे व्यक्ती सद्गुणी व नीतिमान बनते.

* प्लेटोची शिक्षणपद्धती :-

प्लेटोने शिक्षणपद्धतीच्या दोन अवस्था सांगितल्या आहेत ① प्राथमिक शिक्षण
② उच्च शिक्षण.

Scanned by CamScanner

१) प्राथमिक शिक्षण -

फ्रोबेने प्राथमिक शिक्षणाचे तीन टप्पे सांगितले आहेत

① पहिला टप्पा :-

या अवस्थेत मुलाच्या सहाव्या वर्षापर्यंतचे शिक्षण समाविष्ट केलेले आहे. याकाळात मुलांना खाणे, खेळे, शिक्षण दिले जाते. याकाळात कथा, गोष्टी या रूपाने मुलांना धार्मिक व नैतिक शिक्षण दिले जाते.

ii) दुसरा टप्पा :-

6 ते 18 वयोमर्यादेच्या मुलांना बौद्धिक व शारिरिक शिक्षण दिले जाते. शारिरीक शिक्षणाबरोबर संगीताचे शिक्षण दिले जाते. संगीतामुळे मानवी मनाचा विकास होतो. वयाच्या दहाव्या वर्षापासून सोळा वर्षापर्यंत मुलांना लेखन, वाचन, गणित, नृत्य, वादन, वाङ्मय यांचे शिक्षण दिले जाते.

iii) तिसरा टप्पा :-

18 ते 20 वयोमर्यादेत मुलांना सैनिकी शिक्षण दिले जाते. सैनिकी शिक्षणामुळे मुलांना संयम, चारित्र्य व शिस्त या गोष्टींची सवय लागते.

② उच्च शिक्षण :-

प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर एक चाचणी परिक्षा घेऊन निवडक व हुशार विद्यार्थ्यांना पुढील उच्च शिक्षणासाठी पात्र ठरविले जाते. उच्च शिक्षणाची कालमर्यादा 20 ते 35 वर्षे असते. फ्रोबेने या उच्च शिक्षणाचे दोन टप्पे सांगितले आहेत.

i) पहिला टप्पा :-

20 ते 35 वयोगटातील विद्यार्थ्यांना उच्चशिक्षण दिले जाते. याकाळात शारिरीक व बौद्धिक शिक्षण दिले जाते. गणित, विज्ञान, ज्योतिष, भूमिती, भूगोल, तर्कशास्त्र इ. विषयांचा अभ्यास मुलांना शिकवला जातो. सैनिकी शिक्षणही दिले जाते. वयाच्या 30व्या वर्षी एक परिक्षा घेतली जाते आणि अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना सैन्यात नेमले जाते.

Scanned by CamScanner

ii) दुसरा टप्पा :-

३० ते ५० या वयात अत्यंत निवडक विद्यार्थ्यांना चिंतन व मनन करण्यास शिकवले जाते. हा शिक्षणक्रम पाच वर्षांसाठी असतो. याकाळात त्यांना गणित व शास्त्र हे दोन विषय शिकवले जातात. ३५ ते ५० च्या दरम्यान व्यक्तीला सत्य व व्यवहारिक ज्ञान शिकवले जाते. अशाप्रकारे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्याव्यक्तीने समाजाच्या गरजेनुसार राज्यकारभारात सहभागी व्हावे किंवा समाजसेवा करीत रहावे.

* प्लेटोच्या शिक्षणविषयक विचारांचे मूल्यमापन :-

अ) गुणवैशिष्ट्ये

① प्लेटोच्या मते, शिक्षणाचा मुख्य हेतू म्हणजे 'मानवाचा सर्वांगीण विकास घडून आणणे' आणि 'शिक्षणाद्वारे आदर्श राज्यकर्ते निर्माण करणे होय'.

② व्यक्तिगत व खाजगी आणि समाजहिताची शिक्षणपद्धतीचा मेळ घालून समाजाला पूरक व पोषक अशी शिक्षणपद्धती देण्याचे कार्य प्लेटोने केले आहे.

③ किंवा वयोगटातील मुलांच्यासाठी किंवा स्वरूपाची शिक्षणव्यवस्था व अभ्यासक्रम असावा असा प्लेटोचा शिक्षणविषयक रचनात्मक दृष्टीकोन होता.

④ प्लेटोने शिक्षणपद्धतीत स्त्री-पुरुषांना समान संधी व स्थान दिलेले आहे. चौदाशे वर्षांपूर्वी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार द्यावा असे सांगून त्याने एक क्रांतिकारी पाऊल टाकले.

⑤ मानवाचा भौतिक व आध्यात्मिक विकास साधण्यासाठी शिक्षण हे एक प्रभावी साधन आहे. असे मौलिक विचार प्लेटोने मांडले.

ब) दोष (टिका)

① प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार राज्यकर्ते व मौलिक या दोन वर्गांपुरतेच होते. वास्तविक त्याकाळात समाजात श्रमिकांचा वर्ग फार मोठा होता. परंतु प्लेटोने या श्रमिकांचा विचार केला नाही. त्यामुळे प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार एकांगी व अपूर्ण वाटतात.

② प्लेटोने सुचविलेला शिक्षणक्रम व अभ्यासक्रम दीर्घ स्वरूपाचा वाटतो. शिक्षणक्रमाचा कार्यकाल ५० वर्षांपर्यंत फारच मोठा आहे. तसेच त्याने मांडलेले शिक्षणविषयक विचार तात्विक स्वरूपाचे वाटतात.

Scanned by CamScanner

PAGE NO.:
DATE:

③ प्लेटोने गणित, विज्ञान, शारिरिक शिक्षण अशा विषयांना अधिक महत्व दिले. परंतु साहित्य, कला, वाङ्मय यांकडे दुर्लक्ष केलेले दिसते.

④ 'ज्ञानी माणसे सद्गुणी असतात' हे प्लेटोचे तत्व चुकीचे वाटते कारण प्रत्यक्ष व्यवहारात न शिकलेली माणसेही सद्गुणी असू शकतात. (सदाचारी व नीतिमान)

⑤ प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार संकिर्ण वाटतात. कारण तो रिपाब्लिक या ग्रंथात तात्विक दृष्टिकोनातून शिक्षणविषयक विचार मांडतो. तर 'दि लॉज' या ग्रंथात व्यवहारिकतेवर भर देताना दिसतो. त्यामुळे प्लेटोच्या शिक्षण विचारात सुसुत्रता आढळत नाही.

⑥ शिक्षण व्यवस्थेवर राज्याचे नियंत्रण असावे असे प्लेटोचे मत होते. परंतु राज्याचे नियंत्रण व संचालित केलेल्या शिक्षण पद्धतीत व्यक्ती स्वतंत्रपणे व व्यापक दृष्टीने विचार करू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्तीचा विकास होऊ शकत नाही.

अशाप्रकारे प्लेटोच्या शिक्षणविषयक विचारांवर टिका होत असली, तरीही त्याने मांडलेला शिक्षणविषयक विचारांचे महत्व नाकारता येणार नाही. कारण प्राचीन काळात जवळ-जवळ चोविसशे वर्षांपूर्वी शिक्षणाचे महत्व व प्रसार करण्याचे कार्य प्लेटोने केलेले आहे. व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास व त्यातून समाजाचा सर्वांगिण विकास अशी व्यक्तिगत व समाजाभिमुख शिक्षणपद्धती स्वीकारून प्लेटोने शिक्षण योजना मांडली आणि प्रत्यक्षात 'अकादमी' स्थापन करून आपल्या ~~स्वतः~~ सैद्धांतिक तत्वांची व्यवहाराशी सांगड घालून दिलेली होती.

Scanned by CamScanner